

БІЛА І. М. Здібності: дефініції та характеристики / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології обдарованості та творчості: новітні розробки українських вчених : матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 12 червня 2014 р. – С. 13-20.

УДК 159.922.2

ЗДІБНОСТІ: ДЕФІНІЦІЇ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ

І. М. Біла,

*доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології творчості*

*Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ
contact@bilairina.com*

В статті представлено різні погляди на етимологію поняття здібностей, підходи до визначення, походження та ознак здібностей. Проаналізовано компонентний склад здібностей, види здібностей, особливості їх прояву та умови розвитку в онтогенезі.

Ключові слова: здібності, задатки, творчість.

In this article different view on etymology on the concept of skills, approaches to definition, origin and characteristics of skills are being presented. Component of skills composition, types of skills, especially their appearance and condition of ontogeny are being analysed.

Keywords: abilities, inclinations, creativity.

Згідно з численними дослідженнями (В. М. Дружиніна, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьова, В. А. Семиченко, С. О. Сисоєвої та ін.) творчість являє собою системне явище, що включає: творчі здібності; творчий процес; якості особистості, які забезпечують творчу діяльність.

Здібності як індивідуально-психологічні явища, складові творчої діяльності привертати увагу дослідників з глибокої древності. Згідно переказів Платона, сім мудреців Древньої Греції, зійшовшись у храмі Аполлона в Дельфах, написали: «Пізнай самого себе!». Цей науковий інтерес залишається актуальним і сьогодні.

У ході розвитку досліджень проблеми здібностей існувало паралельно декілька поглядів на їх етимологію, зокрема: визнання вродженості здібностей; вивчення їх рівня при ігноруванні вивчення їх активного становлення; визнання впливу середовища та виховання у якості паралельного фактора, що змінюється шляхом або прискорення, або уповільнення спонтанного розвитку вроджених

здібностей; математичний аналіз здібностей шляхом маніпулювання з формальними результатами тестових випробувань (А. Біне, Ч. Спірмен, В. Штерн) і т.п.

У формуванні визначення розглянутого поняття на сьогодні існують різні підходи – загально психологічний та диференційно-психологічний. При першому здібностями визнаються будь-які прояви можливостей людини. У центрі уваги виявляється питання про те, як ефективніше розвивати можливості всіх людей, включаючи їх знання та вміння.

При другому – диференційно-психологічному підході, навпаки, підкреслюються відмінності між людьми в їх здібностях. У зв'язку з цим розгляд здібностей як специфічного психологічного (вірніше навіть – психофізіологічного) феномена доцільно здійснювати з позицій диференціальної психології та психофізіології. Тут виділяють два погляди на розуміння здібностей – особистісно-діяльнісний і функціонально-генетичний.

При особистісно-діяльнісному підході здібності визначаються як властивості (або сукупність властивостей) особистості, що впливають на ефективність діяльності. Автори (О. Г. Ковалев, 1965; К. К. Платонов, 1972. В. М. Мясищев, 1960) вважають, що під здібностями треба розуміти ансамбль властивостей, необхідних для успішної діяльності, включаючи систему особистісних відносин, а також емоційні та вольові особливості людини.

В уявленні про здібності традиційно включаються три ознаки:

- під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;

- здібностями називають не усілякі індивідуальні особливості, а тільки такі, які мають відношення до успішності виконання якої-небудь діяльності або багатьох діяльностей;

- поняття «здібність» не зводиться до знань, навиків та умінь, які вже виробились у даної людини, під ними зазвичай мають на увазі такі індивідуальні особливості, які можуть пояснити легкість та швидкість набуття тих знань, умінь та навичок.

Чим більше розвинута у людини здібність, тим успішніше вона виконує пов'язану з нею діяльність, швидше цією діяльністю оволодіває, а процес оволодіння і сама діяльність даються їй суб'єктивно легше, ніж навчання і робота в тій сфері, в якій вона не має здібностей.

На думку Б. М. Теплова, здібність за своєю сутністю є поняттям динамічним, що існує тільки у русі, в розвитку. Кожна здібність змінюється, набуває якісно іншого характеру в залежності від наявності та ступеня розвитку інших здібностей [5].

Здібності у трактуванні В. А. Крутецького пов'язані з емоційно-вольовими процесами та спрямованістю особистості на пізнання навколишнього світу.

Загалом науковці, (О. Г. Ковальов, В. О. Моляко, В. М. М'ясищев, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов та ін.), що розглядають здібності з позицій діяльності, стоять на тому, що здібності особистості, її якості, як суб'єкта творчої діяльності, її потреби, мотиви, знання, вміння, навички, емоції та почуття займають головне місце в особистісному аспекті.

Визначивши здібності як індивідуально-психологічні особливості індивіда, науковці наголошують, що вони не можуть бути вродженими. Такими можуть бути тільки анатоμο-фізіологічні особливості, або задатки, які лежать в основі розвитку здібностей. Задатки є неодмінним атрибутом здібностей. Під задатками найчастіше розуміють анатоμο-фізіологічні особливості мозку (Б. М. Теплов). О. Г. Ковальов і В. М. М'ясищев (1960) пояснюють їх як фізіологічні і психологічні особливості людини, зумовлені, зокрема, індивідуальними особливостями будови мозку. К. К. Платонов відносить до задатків і психічні процеси, А. А. Бодальов (1984) – психічні функції.

Тобто здібності – це не просто відмінності у вираженості тієї чи іншої функції, а відмінності в ступені прояву якісних сторін функції у різних людей. Рівень прояву кожної якісної сторони визначається сукупністю певних задатків, причому чим більше їх є у даної людини, тим більш виражено виявляється дана здатність. Задатків до певних видів діяльності (музичний слух, образне мислення, поетичний дар тощо) генетика налічує близько 200 видів.

Пов'язуючи між собою задатки і здібності, Б. М. Теплов, включав в число визначальних здатності характеристик типологічних особливостей прояву властивостей нервової системи (силу – слабкість, рухливість – інертність, врівноваженість – неврівноваженість) й наголошував, що здібності – це задаток у розвитку. Задатки – це вроджені передумови розвитку функціональних органів, а відповідно, і функціональних структур особистості [5].

Розвиваючи даний підхід, російський психолог В. Д. Шадріков запропонував розглядати задатки як системні якості, вводячи додаткову градацію, поділяючи їх на загальні та спеціальні. Для успішного виконання будь-якої діяльності потрібно комплекс специфічних властивостей. Більша частина здібностей має універсальний характер, але є й спеціальні, що забезпечують успішність виконання певної, конкретної діяльності.

Здібності, на думку В. Д. Шадрікова, є «властивостями функціональних систем», що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру вираженості та проявляються в успішності, якісній своєрідності засвоєння та реалізації діяльності [6]. Він вважає, що здібності як характеристики продуктивності функціональних систем реалізують той чи інший психічний (сприймання, пам'ять, мислення і т. д.) та психомоторний процес.

Тобто при функціонально-генетичному підході дослідники виходять з того, що здібності пов'язані не з особистісними особливостями, а з функціональними системами, з функціями. Здібності – це яскравий прояв властивості якої-небудь психофізіологічної функції, якісна характеристика її прояву.

Немає людей без будь-якої здатності, але є люди зі слабо розвиненими функціями, вираженими здібностями. Ці люди при їх якісній (порівняльній) оцінці називаються нездатними, тобто вони не володіють можливостями домогтися в чомусь високого результату.

Розвиваючи погляди Л. С. Виготського і акцентуючись на формуванні здібностей в індивідуальному житті особистості, О. М. Леонтьєв вводить поняття «історичне успадкування здібностей», висуваючи ідею, що знаряддя виробництва, як і продукти праці, є втіленням здібностей людини. О. М. Леонтьєв стверджував,

що у людини є тільки одна здатність – здатність до розвитку, і що здібності формуються в процесі засвоєння кожним поколінням людей того, що створено попередніми поколіннями. Наступні покоління тим самим історично успадковують здатності попередніх поколінь. Цей процес у кожному поколінні відкриває нові можливості їх розвитку порівняно з попередніми поколіннями [6].

Погляди О. М. Леонтєва на здібності знаходять вираження в роботах П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна і В. В. Давидова. Здібності людини, на їхню думку, то – внутрішні умови її розвитку, які формуються під впливом зовнішніх – у процесі взаємодії людини зі світом.

На думку Н. С. Лейтеса, всебічний розвиток здібностей у їх індивідуальній своєрідності є нормальним, повноцінним вираженням людських можливостей, а розумова активність та саморегуляція є необхідними умовами розвитку різних видів здібностей у найрізноманітніших видах діяльності.

Предметом різнобічних досліджень у педагогіці та психології став і компонентний склад здібностей. Це питання розглядалось у контексті вивчення спеціальних творчих здібностей, які визначають успішність у конкретних видах творчості: технічній (В. О. Моляко, П. М. Якобсон), математичній (В. А. Крутецький), музичній (Б. М. Теплов), образотворчій (О. О. Мелік-Пашаєв, З. М. Новлянська) тощо, а також загальних творчих здібностей, від яких залежить успішність у багатьох видах діяльності (Д. Б. Богоявленська, Л. А. Венгер, Н. С. Лейтес, І. Я. Лернер, О. М. Лук, Я. О. Пономарьов та ін.).

Для кожного виду творчої діяльності характерний психологічно своєрідний склад здібностей, індивідуальні відмінності, що проявляються як у загальному рівні обдарованості, так і в якісній своєрідності окремих пізнавальних процесів, у їх структурному взаємозв'язку. Зокрема перцептивні здібності, відчуття, сприймання є джерелом усіх знань про зовнішній світ і регулятором рухів. Здатність швидко помічати об'єкти, виділяти істотне в них, тобто спостережливість, є необхідною умовою творчої діяльності. Особливо велике її значення – на стадії збору матеріалів, необхідних для виконання творчої діяльності.

Будь-яка здібність індивіда включає її пам'ять, яка утримує інформацію, знання і поновлює результати попередньої діяльності людини.

Серед пізнавальних процесів суттєве значення в творчій діяльності має творча уява, що проявляється у створенні нових образів, на основі перетворення наявних уявлень і понять, в оживленні та реконструкції образів минулого, у створенні мисленневих образів й цілісних картин (синтетичних образів) і таких образів майбутнього, до практичного втілення яких людина прагне. Уява дозволяє бачити індивідуальність факту в світлі загального і, навпаки, творчо індивідуалізувати загальне знання.

Творчий характер психічної діяльності найкраще виявляється у мисленні. Визначне значення в різних видах творчої діяльності має вся система мисленневих операцій, різні види мислення й форми мисленневого процесу. Індивідуальні особливості творчого мислення характеризують увесь творчий процес; на різних стадіях вони можуть мати специфічне пізнавальне значення, в основі якого – послідовність розв'язування творчих задач і своєрідність пізнавальної діяльності в різних видах творчої праці (Г. С. Альтшуллер, А. В. Брушлінський, С. Д. Максименко, О. М. Матюшкін та ін.) на різних етапах онтогенезу.

Щодо вікових проявів особливостей розвитку здібностей, то першими вже у дошкільному віці яскраво виявляються музичні та образотворчі здібності. Відомо багато прикладів таких проявів, наприклад, у В. А. Моцарта музичні здібності проявились вже у 3 роки, Н. А. Римського-Корсакова – у 2 роки; І. Є. Рєпін вже у три роки вирізав, а в 6 писав фарбами, В. А. Серов – з 3-х років ліпив, а з шести – малював з натури; Ньютон в дитинстві конструював механічні іграшки (млин, що обертав мишу) і т.п. [4, с. 136].

Успіхи дитини у певній діяльності зумовлені комплексом відповідних здібностей. Вони можуть проявлятися по різному, як:

- загальні інтелектуальні здібності;
- конкретні досягнення;
- спілкування та лідерство;

- творчість і продуктивна діяльність;
- художньо-образотворчі здібності;
- психомоторні здібності.

Таке розрізнення дозволяє завчасно ще у дошкільному віці виявити ті конкретні предметні нахили, уподобання, які пов'язані з закладеними природою здібностями. Спостерігаючи за успіхами дитини у певному виді діяльності дорослий може помітити більш високі її досягнення, які виходять за межі вікових можливостей. Якщо малюк з великим задоволенням займається певним видом діяльності і майже байдужий до інших, можна констатувати в нього наявність певних здібностей, що проявляється специфічно. До прикладу:

Загальні інтелектуальні здібності виявляються у легкості навчання, спостережливості, гостроті, рухливості, швидкості мислення, винятковій пам'яті, багатій і різноманітній обізнаності дитини. Інтелектуально обдарована дитина гарно міркує, ясно мислить, задає багато запитань, спостережлива, має творче сприймання, швидко реагує на все нове.

Здібності до мови виявляються у незвичайному інтересі дитини до читання, яке стає найулюбленішим заняттям, у збереженні і тривалості уваги до книги, словесної інформації, доброму розумінні того, що дитині читають, запам'ятовуванні і відтворенні прочитаного. Здібності до математики виявляються в інтересі до обчислювання, вимірювання чи упорядкування предметів, у незвичному для свого віку розумінні математичних символів; здібності у природознавстві – у винятковому інтересі до живої природи, природних явищ, нахилі до їх класифікації, в інтересі до природничих дослідів, в розумінні причинно-наслідкових залежностей у природі тощо.

Для спілкування і лідерства характерний високий рівень комунікації, легке пристосування до різних ситуацій. При сторонніх людях дитина зберігає упевненість у собі, легко спілкується з дорослими і дітьми, генерує ідеї, виявляє ініціативу. Часто є лідером у спільній діяльності, бере на себе роль організатора, володіє даром переконання. Інші діти звертаються до неї по допомогу і за порадою.

Художньо-образотворчі здібності дитини виявляються у високому інтересі до візуальної інформації. Вона до подробиць запам'ятовує побачене. Багато часу малює і ліпить, зосереджено працює над своїми витворами, оригінально використовує матеріали художньої виразності. Будуючи композицію малюнка, включає в нього багато деталей. В образах художньо обдарованої дитини немає одноманітності, вона відтворює у образотворчій діяльності все, що бачить довкола.

Психомоторні здібності проявляються у високому інтересі до діяльності, яка вимагає зусиль тонкої моторики. Дитина має хорошу зорово-моторну координацію, любить бігати, стрибати, має чудову рівновагу при виконанні рухів, володіє тілом в будь-якому маневруванні, має відносно до свого віку значну фізичну силу.

Якщо дитині властивий інтерес до музичних занять, співів, вона чутлива до характеру і настрою музики, складає власні оригінальні мелодії чи співає – у неї є музичні здібності та їх варто розвивати. Якщо вона виявляє незалежність і некомформність, винахідливість у своїй продуктивній діяльності, значну гнучкість при вирішенні проблеми або використанні матеріалів, може продукувати оригінальні ідеї і виявляє новий підхід у стандартних ситуаціях, цікавиться різними механізмами та машинами, багато конструює та проектує – у неї є потенціал технічної творчості. Вона може бути схильна до фантазування, коли розповідає про щось знайоме, оригінально передає характер, почуття, настрої героїв, легко будує сюжети розповідей та віддає перевагу читанню – тоді вона схильна до літературної творчості. Діти із артистичними здібностями легко входять у роль будь-якого персонажу, передають почуття та емоції через міміку, жести, рухи, люблять ігри-драматизації. [2, с. 48].

Загалом здібності розвиваються інтегративно з іншими рисами особистості, в умовах безпосередньої взаємодії дитини з соціумом. І в цьому випадку важливо, наскільки можливості соціуму узгоджуються з її потенціальними можливостями.

Казка І. В. Вачкова у метафоричній формі демонструє значимість усіх важливих чинників та умов розвитку задатків, становлення здібностей, а також визначає їх вектор у подальшому.

У Чарівному Саду Здібностей у три різних горщика садівник посадив по одній насінині. З них мали вирости незвичайні рослини: Квіти Здібностей. З першої – Здібність Малювати, з другої – Здібність до Математики, а з третьої – Музична Здібність. Ледве потрапивши в ґрунт, насіння почали сперечатися, хто з них стане найкращою квіткою.

– Здібність до Малювання розквітне пишніше за всіх, – заявило перше насіння.

– Я в цьому впевнене.

– Ні! Думаю, що ти не праве, – заперечило друге насіння.

– Квітка самої правильної форми виросте з мене. Ви незабаром у цьому переконаєтеся, адже в мені закладена Здатність до Математики.

– Ой, ну про що тут сперечатися, – усмінулося третє.

– Тільки Музична Здібність буде вражати своєю красою всіх, хто прийде в Наш Чарівний Сад.

Минуло небагато часу, і суперечка насінин розв'язалася сама собою: у першому горщику красувалася дивовижна квітка з різнокольоровими пелюстками. Тут розквітла Здатність Малювати. У другому горщику, де була посаджена насінина Математичної Здібності, стирчала поки що тільки стебельце з ще не розпущеним бутонем. А в третьому горщику не зійшло нічого. Музична Здібність так і залишилася заритою в землі.

– Як так сталося? – Гірко зітхала насінина Музичної Здібності. – Чому так вийшло?

Ці зітхання почув веселий садівник і підійшов до клумб.

– Чому? – Посміхаючись, перепитав він.

– Чому одна здатність розквітла, інша ще ніяк не розкриється, а третя взагалі не дала паростків? Я можу пояснити.

– Невже? Розкажіть, чому так сталося, – відгукнулися всі три насінини.

– Я садівник. А звати мене Інтерес. Мою увагу з самого початку привернуло насіння Здібності Малювати. Тому я більше займався вирощуванням саме цієї квітки. Саме я змусив мого помічника – садівника Працьовитість частіше поливати саме цю квітку. Але Працьовитість в нашому Королівстві – ще малюк, багато чого не встигає зробити і тому мало займався іншими Квітами Здібностей. От і вийшло, що завдяки мені Інтересу і Працьовитості Здібність Малювати так розквітла.

– Але ж і здібність до математики дала паросток. А я ні. Чому все-таки? – почувся ображений голос насінини Музичної Здібності.

– Тут ще й інше вплинуло, – відповів садівник, У Музичній Здібності було менше внутрішньої сили до зростання, а у Математичної цієї сили було більше, і Здібність чекає свого часу, щоб залучити і мене, і Працьовитість. Тоді вже й ця квітка розквітне у всій своїй пишності.

– *А як же я? – Знову сумно запитала третя насінини.*

Садівник Інтерес почухав потилицю.

– *Треба, напевно, нам тобою зайнятися. Ростити, розвивати. Не справа це – зовсім порожня клумба. І з цими словами він пішов розшукувати помічника садівника Працьовитість [1, с. 61].*

Література.

1. *Вачков И. В.* Психология для малышей или сказка о самой «душевной» науке / И. В. Вачков. – М., Педагогика-Пресс, 1996. – С. 61-62.
2. *Кульчицька О. І.* Пізнаємо здібності //Крок за кроком: посібник / Л. В.Артемова, О. І. Кульчицька, Н. М. Голота, І. В. Сухорукова. – К.: Кобза, 2003. – С. 48-50.
3. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – 2-е, изд. – М: Мысль, 1965. – 574 с.
4. *Платонов К. К.* Проблемы способностей / К. К. Платонов. – М., Наука, 1972. – 312 с.
5. *Теплов Б. М.* Избранные труды / Б. М. Теплов. – В 2-х т. – М., 1985.
6. *Шадриков В. Д.* Способности, одаренность, талант / В. Д. Шадриков // Развитие и диагностика способностей. – М., 1991. – С. 7-21.